

УДК 330.11

С.В. КУЗЬМІНОВ, кандидат економічних наук, доцент
Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля

АПОЛОГІЯ ЯК СКЛАДОВА ДОСЛІДЖЕННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

У статті пропонується ідея, що будь-яке економіко-теоретичне дослідження має на увазі певну апологію. Досліджено різні моделі людини у економічному середовищі, зроблено спробу сформулювати апологію, яка могла б об'єднати різні галузі соціоекономічних досліджень.

Ключові слова: апологія економічної теорії, економічні моделі людини, ринкова економіка, соціоекономічні дослідження.

Стан економічної теорії у сучасному світі можна охарактеризувати як «розгублена необхідність». З одного боку, надзвичайно тривала депресія, у якій раптом опинилися розвинуті країни планети у 2008–2012 рр., штовхає учених до пошуків відповідей на питання «хто винний?» та «що робити?», а з іншого боку – самий стан сучасної економічної теорії дуже далекий від ідеального. Навіть у рамках економічної теорії, не кажучи про економічні науки взагалі, погляди різних учених настільки далекі один від одного, а методологічні передумови досліджень настільки не схожі, що база для конструктивного діалогу відсутня. Таким чином, науковці просто подають результати своїх досліджень, які спростовують наукові висновки опонентів, а ті, у свою чергу, відплачують тим же. І звести до єдиного знаменника ці конфліктуючі теорії, кожна з яких працює у своєму вимірі, практично неможливо. У таких умовах користувач теорії (політик, господарник чи просто зацікавлена особа) з кожної економічної проблеми може знайти однаково добре обгрунтовані, але майже діаметрально протилежні погляди.

На нашу думку, саме зараз на часі не пошук вад у існуючих теоріях, а пошук дотичних точок між ними. І це видається можливим з огляду на те, що такий

синтез уже відбувався у ХХ ст. Найбільш впливовий напрям сучасної економіко-теоретичної думки, так званий мейнстрим (у дослівному перекладі – «головна течія») генетично походить від неокласики, але включає також кілька чужорідних утворень. Гілка макроекономічних досліджень представлена посткейнсіанською доктриною, дещо видозміненою під впливом критики з боку монетаристів, була приєднана до мейнстріму П. Самуельсоном. Його неокласичний синтез, доволі механічно поєднавши мікро- та макрорівень у економічних дослідженнях, мав не стільки гносеологічне значення (макроекономіка та мікроекономіка так і продовжили розвиватися майже незалежно) скільки сприяв зниженню напруги у внутрішньонауковій полеміці і формулюванню відносно спільної для усіх економістів позиції стосовно ролі і можливостей економічної науки у суспільстві. Можна сказати, що мікроекономіка та макроекономіка, залишаючись на різних методологічних позиціях, зблизилися у плані апології.

В основі будь-якої економіко-теоретичної концепції лежить триєдність взаємозалежних і взаємопроникаючих складових: онтології, методології та апології. Стосовно необхідності і ролі перших двох складових у сучасних дослідників не виникає сумнівів. Вважа-

ється, що дослідник обов'язково формує певне бачення об'єкта дослідження (онтологію), для дослідження якого він обирає відповідну методологію [1]. Що ж стосується апології інтересів якої-небудь особи чи групи осіб, то це у сучасному мейнстрімі, який підкреслює свою деідеологізованість, вважається поганим тоном. Більш того, як зазначає М. Блауг [2], окремі західні дослідники намагаються навіть позбавитися нормативної складової економічної науки, зробивши її абсолютно об'єктивною. Сам М. Блауг скептично ставиться до можливості створення безнормативної економічної науки і наводить численні приклади того, що навіть найбільш загальні висновки і теорії економічної теорії не вільні від нормативної складової, нехай і в завуальованому вигляді.

На нашу думку, будь-яка економічна теорія не вільна не тільки від нормативних, але і від апологетичних складових. Це відбувається, принаймні, з двох причин:

1. Наука завжди комусь адресована. Це особливо правильно стосовно економічної теорії. Наука для науки має дуже мало шансів на виживання. Щоб вижити, вона має бути комусь для чогось потрібною. Звісно, історія економічної науки дає приклади дослідників економічного життя, які займалися наукою для власного задоволення, але загальна тенденція все-таки інша. Для того, щоб бути сприйнятим, науковець має волею-неволею приносити користь тому, кому адресована його наукова робота, що за наявності конкуренції у суспільстві завжди означає антикористь для конкурентів адресата. Зазначимо, що як «замовників» класичної політичної економії Дж.С. Міль недвозначно вказував на великий капітал [3, с. 213], що повною мірою стосується також неокласики та неоконсерватизму.

2. Науковець сам є продуктом певного суспільного середовища і внаслідок цього не вільний від стереотипів, які культивуються у цьому середовищі. Внаслідок цього малоімовірно, що проведений ним економіко-теоретичний аналіз буде інституційно нейтральним, позбав-

леним будь-яких наперед заданих настанов та обмежень.

Апологія є дуже важливою складовою економіко-теоретичного знання і здатна значно змінити як хід дослідження, так і його висновки. Так, вчення К. Маркса, витримане в цілому у дусі класичної політичної економії, відрізняється від праць, скажімо, Д. Рікардо у плані апології. У той час як класики виступали захисниками буржуазії, К. Маркс став апологетом класу найманих робітників. Як наслідок цього, – різюча відмінність у оцінці результатів та перспектив діяльності капіталістичного господарства.

Апологію, покладену в основу неокласичного синтезу, у загальному вигляді сформулював А. Пігу [4], і полягає вона у тому, що незалежні самостійні суб'єкти, які взаємодіють на основі обміну, здатні ефективно врегулювати більшість суперечок, проте деякі аспекти діяльності суспільства має врегульовувати відносно відсторонений і неупереджений арбітр – держава. На основі цієї апології сформовано перелік функцій держави – захист прав власності, підтримання конкуренції, макроекономічна стабілізація тощо.

Обґрунтованість переліку функцій держави у змішаній економіці не настільки самоочевидна та безспірна, як це може здатися на перший погляд. Так, глобалізація значно змінила уявлення багатьох держав з приводу того, як слід ставитися до великих національних товаровиробників, які домінують на внутрішньому ринку та експортують продукцію. Якщо у 1960-х рр. така компанія майже гарантовано стала б об'єктом антимонопольного розслідування, то зараз держави ставляться до своїх ТНК значно лояльніше. Ще один приклад: у сфері державної політики підтримання макроекономічної стабільності посткейнсіанці рекомендують друкувати гроші «за потребою», а монетаристи у цьому плані значно стриманіші. Проте завдяки тому, що обидва крила поділяють одну і ту ж апологію, сучасні економісти можуть відносно вільно залежно від ситуації ставати «більш монетаристами» або «більш посткейнсіанцями», як це блискуче демонструє П. Кругман.

Продумана апологія позбавляє науковців необхідності руйнувати усю теорію та починати з нуля кожного разу, коли змінюються умови господарювання чи виявляються факти, які не вміщуються в існуючу теорію. Завдяки цьому виникає можливість створювати цілісну будівлю економічної теорії, збагачуючи її новими доробками і доводити економіко-теоретичні ідеї до нефахівців. Останній момент є вкрай важливим з огляду на втрату економічною теорією своєї популярності, зокрема і в Україні.

Ключове питання апології економічної теорії у сучасних реаліях – це питання про співвідношення індивідуальної свободи (чи, як часто говорять, ринку) та активності наглядача-куратора (держави). Питання це, хоча і дуже загальне, проте веде до дуже конкретних наслідків. Наприклад, наявність чи відсутність вимоги позначати на пакуванні товару, чи є у його складі генетично модифіковані компоненти або писати на пачці цигарок «Шкідливо для здоров'я!» є прямим наслідком вирішення питання про межі індивідуальної відповідальності продавців та покупців.

Апологія не може бути правильною або неправильною, достовірною чи недостовірною. Можна лише стверджувати, що деякі апології менш методологічно продуктивні ніж інші. У будь-якому випадку апологія має бути виражена у таких термінах, що будуть однаково сприйматися усіма науковцями, яких ця апологія має об'єднувати. Зокрема важливими є питання про те, що науковці розуміють під терміном «ринок» та питання про те, наскільки незалежними є економічні суб'єкти у своїх судженнях та оцінках.

Досліджуючи питання про розуміння ринку як суспільного феномена, економічної категорії, координаційного механізму на рівні наукового пізнання, законотворчої діяльності та на рівні свідомості пересічного громадянина у наших більш ранніх роботах [5, с. 5–25] ми дійшли висновку, що ринкова система як цілісний феномен містить у собі велику кількість складових, які не можна від-

нести до специфічно ринкових, оскільки вони є спільними як для ринкових, так і для неринкових координаційних систем (рис. 1). Відповідно, суто ринковими можуть бути відносини лише на рівні двох індивідів, які взаємодіють з приводу обміну товарами, послугами, грошима тощо.

Неринкова надсистема постановки мети координації діяльності	
Неринкові взаємодії суб'єктів	Ринкові взаємодії суб'єктів
Неринкові підсистеми, що забезпечують взаємодію суб'єктів	

Рис. 1. Ринкове і неринкове у системі координації

Вирішення другого питання – про ступінь самостійності індивіда у винесенні оцінок тим чи іншим предметам та явищам – вирішується фахівцями у галузі економічної теорії при виборі певної моделі базового рівня – моделі людини. Таку модель (хоча б у імпліцитному вигляді) містить будь-яка економіко-теоретична концепція. У мікроекономіці це модель раціонального максимізатора, сформована у сучасному вигляді після доповнень Ф. Найта стосовно ризику та очікувань [6]. Вона «взята на озброєння» неокласичним синтезом Самуельсона [7] і є основною моделлю людини у мейнстрімі. Комплексне подання цієї моделі можна знайти у праці К. Бруннера [8], в якій він як альтернативи описує також соціологічні моделі людини, які беруть початок з праць Е. Дюркгейма [9] і набувають сучасної форми у С. Лінденберга [10], та піддає їх обґрунтованій критиці. У той же час сама модель Бруннера (так звана REMM) активно критикується представниками неокласичних напрямів економічної науки, але, незважаючи на масштабну критику, задовільної альтернативи цій моделі у сучасній мікроекономіці немає, оскільки можливі альтернативи (включаючи модель Г. Саймона [11]) виявилися недостатньо операціональними.

Інші напрями економічної науки пропонують більш широкую палітру уявлень про людину. Зокрема у макроеконо-

міці Дж.М. Кейнсом використовувалася більш суб'єктивістська модель людини. Людина Кейнса не позбавлена тваринних (насамперед, стадних) інстинктів і досить систематично не усвідомлює своїх дій. Посткейнсіанець Дж. Шекл доводить цю суб'єктивістську модель до стану соліпсистської, вказуючи, що «... людина – це необумовлена причина [економіки]» (переклад наш – С.К.) [12]. Тобто не рішення людини диктується обставинами, а обставини створюються людським вибором. Про свою згоду з такою методологічною позицією стосовно співвідношення волі індивіда та його економічних рішень заявляє і Дж. Б'юкенен [13], хоча у своїй теорії суспільного вибору він фактично спирається на модель цілераціональної людини.

Грунтовний аналіз моделей людини у економічній науці міститься у праці В. Автономова «Людина у дзеркалі економічної теорії» (переклад наш – С.К.) [14]. Зокрема він вказує, що «радикальні суб'єктивісти» (Дж. Шекл [15], Т. Скитовські [16], Дж. Фостер [17] та Р. Франк [18]) більше досягли у критиці неокласичної моделі, ніж у вирішенні конкретних економічних проблем, з чим ми повністю погоджуємося. Дещо більше практичне значення мають дослідження представників поведінкової економіки: Дж. Марча та Г. Саймона [19, 20], хоча і розроблена ними модель обмежено раціонального індивіда не знайшла широкого застосування поза межами робіт своїх авторів.

Великий масив первинних даних стосовно економічної поведінки індивіда був зібраний психологами А. Тверськи та Д. Канеманом. Спираючись на матеріали

численних емпіричних досліджень Т. Вілсона [21], Д. Гілберта [22] та С. Епштейна [23], вони стверджують, що переважна більшість рішень приймається індивідами суто інтуїтивно [24]. Відповідно, досліджується саме така інтуїтивна поведінка, а не та, що заснована на роздумах і перевірці.

Важливий для наших подальших досліджень момент міститься у заснованій на ідеї про оптимальну стимуляцію мозку теорії людської поведінки Р. Хайнера [25]. Засновуючи свої ідеї на висновках фізіології вищої нервової діяльності, він стверджує, що людина у процесі діяльності не переймається максимізацією. Натомість вона намагається отримати оптимальний рівень психоемоційного напруження, підвищуючи або зменшуючи його у міру необхідності, реагуючи при цьому тільки на досить сильні подразники. У комбінації з ідеєю К. Левіна про «валентність» предметів і явищ навколишнього світу модель оптимальної стимуляції дозволяє зробити висновок про ключову роль оцінювання у перетворенні подразників на мозкові стимули (рис. 2).

Оскільки з ХХ ст. окреслилася певна конкуренція між економічною наукою та соціологією, слід згадати і про соціологічні моделі людини, оскільки існують спроби використання цих моделей для розгляду економіко-теоретичних завдань. У рамках старого інституціоналізму Т. Веблен використав модель інституціонально (а фактично соціально) детермінованої людини. Проте ця модель не отримала широкого застосування у економічній теорії. Натомість вона набула поширення у соціології. Пропонують свої моделі лю-

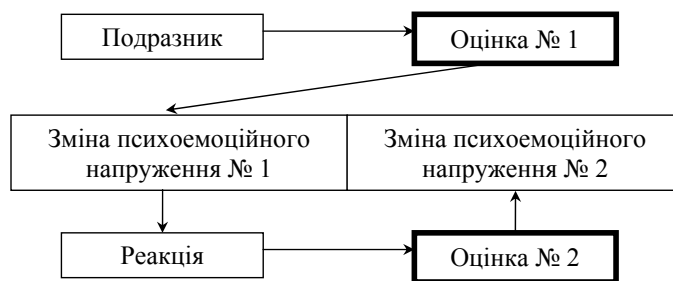

Рис. 2. Роль оцінок у реакції індивіда на зовнішні та внутрішні подразники

дини і соціальні психологи, дослідження яких стають основою для моделей економічної людини. Слід згадати широко відомі моделі Х-раціональності Х. Лейбенштайна [26] та «піраміду потреб» А. Маслоу [27]. Головним недоліком вказаних моделей ми вважаємо обмежені можливості їх застосування. Їхній занадто спеціальний характер стоїть на перешкоді їх впровадження у розгляд більшості традиційних мікроекономічних проблем.

У цілому вихідне протиріччя у моделі людини полягає у тому, як оцінюють різні дослідники принципову можливість моделювання поведінки економічного суб'єкта у ринковому середовищі. Якщо поведінка індивіда детермінована навколишнім середовищем, як вважає більшість сучасних представників мейнстріму, то моделювати індивіда можна. Суб'єктивісти ж (Л. Мізес, Дж. Шекл, а також значною мірою Дж. М. Кейнс) навпаки, вважають, що вільні та необумовлені рішення індивіда визначають характер змін у навколишньому середовищі, а отже, індивіда моделювати не можна, а можна моделювати лише середовище.

З метою формування об'єднаної апології ми пропонуємо проміжний варіант вирішення цього питання, а саме: повністю суб'єкта моделювати неможливо, але можна моделювати та досліджувати фактори, які впливають на його поведінку. Зокрема при дослідженні поведінки індивіда у процесі обміну слід обов'язково звертати увагу на ступінь самостійності та незалежності індивіда на фазі формування ним оцінок. Значна імовірність спотворення цих оцінок стороннім впливом може поставити під сумнів усі твердження прибічників *laissez faire* стосовно ідеальності ринку як системи задоволення людських потреб.

Таким чином, на основі дослідження моделей, які описують співвідношення вільного волевиявлення індивіда та навколишнього середовища пропонуємо таку апологетичну позицію, яка, на нашу думку, може примирити більшість течій сучасної економічної теорії: *ринкову координацію не можна розглядати і вико-*

ристовувати у відриві від її інструментів (зокрема, і суб'єктивних оцінок), а також неринкової за своєю суттю надсистеми постановки суспільних цілей. Ця надсистема має формувати цілі так, щоб забезпечити добробут не тільки тих членів суспільства, які мають економічну і політичну владу, але і тих, чії можливості заявити і відстояти свої економічні інтереси є обмеженими.

Список використаної літератури

1. Ефимов В.М. Об интерпретативной институциональной экономике / В.М. Ефимов // Труды семинара «Теоретическая экономика»; под ред. А. Рубинштейна. – М.: ИЭ РАН, 2008. – Кн. 1. – С. 281–352.
2. Блауг М. Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют / М. Блауг; науч. ред. и вступ. ст. В.С. Автономова. – М.: НП «Журнал «Вопросы экономики», 2004. – 416 с.
3. Милль Дж. Ст. Основы политической экономики с некоторыми приложениями к социальной философии / Дж. Ст. Милль. – М.: ЭКСМО, 2007. – 1040 с.
4. Пигу А.С. Экономическая теория благосостояния / А.С. Пигу. – М.: Прогресс, 1985. – 582 с.
5. Кузьмінов С.В. Суб'єктивні оцінки як ринковий фактор ринкової координації: монографія / С.В. Кузьмінов. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2011. – 264 с.
6. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль / Ф.Х. Найт; пер. с англ. – М.: Дело, 2003. – 360 с.
7. Самуэльсон П.А. Принцип максимизации в экономическом анализе: Нобелевская лекция / П.А. Самуэльсон // THESIS. – М.: НАЧАЛА-ПРЕСС, 1993. – Т. 1. – Вып. 1.
8. Карл Бруннер. Представление о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию общества / К. Бруннер // THESIS. – 1993. – Вып. 3. – С. 51–72.

9. Дюркгейм Э. Социология / Э. Дюркгейм. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
10. Lindenberg S. An Assessment of the New Political Economy: Its Potential for the Social Sciences and for Sociology in Particular / S. Lindenberg // *Sociological Theory*, Spring 1985. – P. 99–113.
11. Саймон Г. Рациональность как процесс и продукт мышления / Г. Саймон // *THESIS*. – 1993. – Е. 1, вып. 3. – С. 16–38.
12. An Interview with G.L.S. Shackle [Электронный ресурс] / Ludwig von Mises Institute site. – Электрон. дан. – Auburn, Alabama/ – Режим доступа: mises.org/journals/aen/shackle.asp, вільний. – Загол. з екрану. – Мова англ.
13. An Interview with Laureate James Buchanan [Электронный ресурс] / Ludwig von Mises Institute site. – Электрон. дан. – Auburn, Alabama/ – Режим доступа: mises.org/journals/aen/buchanan.asp, вільний. – Загол. з екрану. – Мова англ.
14. Автономов В.С. Человек у зеркале экономической теории (Очерк истории западной экономической мысли) / В.С. Автономов. – М.: Наука, 1993. – 176 с.
15. Shackle G. Imagination and the Nature of Choice / G.L.S. Shackle. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1979. – 164 p.
16. Scitovsky T. The Joyless Economy. An Inquiry into Human Satisfaction and Consumer Dissatisfaction / T. Scitovsky. – London: Oxford University Press, 1976. – 310 p.
17. Foster J. Frontiers of Evolutionary Economics: Competition, Self-organization and Innovation Policy / J. Foster. – Edward Elgar Publishing, 2001 – 397 p.
18. Frank R. The Darwin Economy: Liberty, Competition, and the Common Good / R.H. Frank. – Princeton: Princeton University Press, 2011. – 256 p.
19. March J.G. Bounded Rationality, Ambiguity, and the Engineering of Choice / J.G. March // *Bell Journal of Economics* – 1978. – № 9, (Autumn). – P. 587–608.
20. March J.G. Organizations / J.G. March, H.A. Simon. – New York: John Wiley, 1958. – 262 p.
21. Wilson T. Strangers to ourselves: Discovering the adaptive unconscious / T. Wilson. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002. – 288 p.
22. Gilbert D. Inferential Correction / D. Gilbert // *Heuristics and biases: The psychology of intuitive thought*. – New York: Cambridge University Press, 2002. – P. 167–184.
23. Epstein S. Cognitive-Experiential Self-Theory of Personality / S. Epstein // *Comprehensive handbook of psychology*. – Hoboken: Wiley & Sons, 2003. – Vol. 5. – P. 159–184.
24. Kahneman D. Choices, Values, and Frames / D. Kahneman, A. Tversky // *American Psychologist*. – 1984. – 39. – №. 4. – P. 341–350.
25. Heiner R. The Origins of Predictable Behavior / R. Heiner // *American Economic Review* – 1983. – Vol. 73; # 4. – P. 560–595.
26. Лейбенштейн Х. Аллокативная эффективность в сравнении с «Х-эффективностью» / Х. Лейбенштейн // *Вехи экономической мысли. Том 2*. – СПб.: Экономическая школа, 2000. – С. 477–506.
27. Маслоу А. Новые рубежи развития человека / А. Маслоу // *Хрестоматия по гуманистической психотерапии*; сост. М. Папуш; пер. с англ. – М.: Ин-т общегуманитарных исследований, 1995. – С. 53–164.

В статье предлагается идея, что всякое экономико-теоретическое исследование предполагает определённую апологию. Исследованы различные модели человека в экономической среде, сделана попытка сформулировать апологию, которая могла бы объединить различные отрасли социэкономических исследований.

Ключевые слова: апология экономической теории, экономические модели человека, рыночная экономика, социэкономические исследования.

In the article the idea that any economic theory implies certain apology is suggested. Several models of an individual in economic environment are examined. In the article there is attempt to formulate apology which could unite different branches of socio-economic research.

Key words: apology of economic theory, economic models of individual, market economy, socio-economic research.

Надійшло до редакції 21.09.2012.